

Kai kurios aktualios nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausų problemos teisėsaugos institucijų praktikoje baudžiamojo proceso metu

Darius Pranka

Lietuvos socialinių mokslų centro Teisės institutas
Law Institute of the Lithuanian Centre for Social Sciences
Ankštoji g. 1A, LT-01109 Vilnius
Tel. (+370 5) 2497591
El. paštas darius.pranka@gmail.com

Santrauka. Kiek daugiau nei prieš dešimt metų Lietuvoje buvo atliktas vaiko teisių apsaugos baudžiamojo proceso metu auditas, kurio metu nustatyti vaikų apklausų trūkumai ir problemos. Šios problemos buvo sprendžiamos 2017 metais priėmus baudžiamojo proceso įstatymo pakeitimus, nuo kurių įsigaliojimo praėjo kiek daugiau nei penkeri metai. Straipsnyje siekiama išanalizuoti aktualią (daugiausia pastarųjų metų) teisėsaugos institucijų praktiką vykdant nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausas baudžiamojo proceso metu. Atliktos analizės ir empirinio tyrimo metu nustatyta, kad nepilnamečiai neretai apklausiami ne specialioje vaiko apklausos patalpoje dėl nepateisinamų priežasčių, jiems ne visada išaiškinamos jų teisės, ypač teisė neliudyti prieš savo artimuosius ar šeimos narius, aptariama tokio procesinio pažeidimo teisinė reikšmė. Taip pat atkreipiamas dėmesys, jog Vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos darbuotojai dažniausiai tinkamai nesiruošia vaikų apklausoms, apibendrinami kiti atlikto empirinio tyrimo rezultatai.

Pagrindiniai žodžiai: nepilnametis, apklausa, vaiko interesai, vaiko teisės.

Received: 27/02/2023. Accepted: 07/05/2023

Copyright © 2022 Darius Pranka. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Certain Relevant Issues of Interviewing Minors and Victims in the Practice of Law Enforcement Institutions During Criminal Proceedings

Summary. Over a decade ago, an audit was conducted in Lithuania to assess the protection of children's rights during criminal proceedings. The audit identified various shortcomings and issues related to child interviews. These problems were addressed in 2017 with the implementation of amendments to the Law on Criminal Procedure of the Republic of Lithuania, which have been in effect for over five years. This article aims to analyze the current practices, particularly in recent years, of law enforcement institutions when conducting interviews with minor witnesses and victims during criminal proceedings. Through analysis and empirical research, it was found that minors are frequently questioned outside of designated child interview rooms for unjustifiable reasons. Furthermore, their rights, particularly the right not to testify against their relatives or family members, are not always adequately explained to them. The legal significance of such procedural violations is discussed. Additionally, it is highlighted that employees of the Child Rights Protection and Adoption Service often lack proper preparation for conducting interviews with children. The article concludes by summarizing other findings from the empirical research.

Keywords: minor, survey, child's interests, child's rights.

Įvadas

Kiek daugiau nei prieš dešimt metų Lietuvoje buvo atliktas vaiko teisių apsaugos baudžiamojo proceso metu auditas (Valstybinio audito ataskaita: ar efektyviai organizuota vaiko teisių apsauga 2012), kurio metu nustatyta, jog vaikai retai apklausiami įrengtuose vaiko apklausos kambariuose; neapibrėžta vaiko teisių apsaugos specialistų procesinė padėtis; ne visų vaikų apklausose dalyvauja vaiko teisių apsaugos specialistai; neaiškios Vaiko teisių apsaugos skyrių (toliau – VTAS) funkcijos vaiko apklausose; VTAS formaliai atstovauja vaikui baudžiamajame procese (Valstybinio audito ataskaita: ar efektyviai organizuota vaiko teisių apsauga 2012). Iš esmės analogiškas problemas, susijusias tiek su VTAS dalyvavimu vaikų apklausose, tiek bendrai kylančias baudžiamajame procese dalyvaujant nepilnamečiams, nustatė ir vėliau gana plačius mokslinius tyrimus atlikusios Eglė Kavoliūnaitė-Ragauskienė (Kavoliūnaitė-Ragauskienė 2016) bei Dovilė Murauskienė (Murauskienė 2017). Dar anksčiau baudžiamąjį procesą, kuriame dalyvauja vaikai, nagrinėjo Rima Ažubalytė (Ažubalytė 2011; Ažubalytė 2010; Ažubalytė 2009) ir Antanas Jatkevičius (Jatkevičius 2001).

Svarbu pažymėti, kad, atsižvelgiant į Valstybės kontrolės išvadas, iš dalies į minėtų mokslinių tyrimų rekomendacijas, įstatymo leidėjas 2017 metais priėmė Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 186, 188, 272, 280 ir 283 straipsnių pakeitimo įstatymą, kuriuo buvo iš esmės pakeista nepilnamečių nukentėjusiojo ir liudytojo apklausos tvarka, taip pat iš dalies patobulintas nepilnamečių įtariamųjų ir kaltinamųjų apklausų teisinis reguliavimas. Pakeitimai buvo orientuoti į apklausos atlikimo vietą, minimalų apklausų skaičių, apklausoje dalyvaujančių proceso dalyvių skaičių, jų vaidmenį ir funkcijas. Minėtas įstatymas įsigaliojo nuo 2018 metų, todėl tikslinga išanalizuoti pasikeitusio teisinio reguliavimo įgyvendinimo praktiką, galimas problemas ir sunkumus, su kuriais tenka susidurti ikiteisminį tyrimą atliekantiems pareigūnams ir teismams. Per pastaruosius penkerius metus naujų mokslinių tyrimų, nagrinėjusių nepilnamečių apklausų ypatumus pasikeitusio teisinio reguliavimo kontekste, iš esmės nėra, todėl šis tyrimas yra reikšmingas tiek naujumo, tiek aktualumo prasme. Nors kai kurios straipsnyje analizuojamos problemos buvo nagrinėjamos ir anksčiau, tačiau tuo metu galiojęs baudžiamojo proceso įstatymas nenustatė šiuo metu taikomų nepilnamečių apklausų (iš esmės kitokių) atlikimo taisyklių, todėl šių problemų analizė naujo teisinio reguliavimo kontekste įgauna kitokią, naują ir aktualią reikšmę. Be to, šiame straipsnyje siekiama parodyti, ar ankstesniuose tyrimuose identifikuotos kai kurios (praktinės) problemos buvo išspręstos patobulinus Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksą (toliau – BPK), ar situacija pasikeitė ir koku mastu, taip pat nagrinėjamos ir naujos problemos.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti nuo 2018 m. liepos 1 d. teisėsaugos institucijų praktinėje veikloje, atliekant nepilnamečių nukentėjusiųjų ir liudytojų apklausas, kylančias problemas ir šiuo klausimu besiformuojančią (ar susiformavusią) teismų praktiką. Autorius kelia hipotezę, jog anksčiau atliktuose tyrimuose identifikuotų problemų šiuo metu yra mažiau, o nukentėjusieji ir liudytojai nepilnamečiai baudžiamajame procese yra saugomi labiau.

Tyrimė naudojami metodai: analizės, loginis, sisteminis, empirinis-anoniminis anketavimas. Autorius išanalizavo apie 50 pastarųjų 5–6 metų teismų sprendimų, kuriuose įvairiais aspektais buvo keliami skirtingi klausimai dėl nepilnamečių nukentėjusiųjų ir liudytojų apklausų. Straipsnyje detaliau analizuojami tik tie teismų sprendimai, kurie aktualūs ir reikšmingi autoriaus tyrimui. Taip pat buvo pasirinkta straipsnį iliustruoti ir papildyti empiriniu

tyrimu, nors tokie tyrimo metodai baudžiamosios teisės ar proceso srityse taikomi gana retai. Autorius siekė atskleisti realią baudžiamojo proceso įstatymo normų, reguliuojančių nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausų atlikimą, taikymo praktiką ir nustatyti, ar prieš kelerius metus pakeistas BPK atitinka šiandieninę teisėsaugos institucijų praktiką. Respondentais tikslingai buvo pasirinkti Valstybės vaiko teisių ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (toliau – VTAT) darbuotojai. Tokį sprendimą lėmė kelios priežastys. Pirma, VTAT atstovai nėra atsakingi už baudžiamojo proceso eigą bei rezultatą ir jame dalyvauja tik kaip tam tikras konkrečias funkcijas atliekantys asmenys, todėl gali labiau „iš šalies“ stebėti, kaip vykdomas baudžiamasis procesas ir kaip jame užtikrinamos nepilnamečių teisės (ši funkcija – tai pagrindinės jų pareigos). Toks statusas gali lemti didesnę atvirumą ir informacijos suteikimą, aiškinantis galimus baudžiamojo proceso pažeidimus. Antra, jie paprastai dalyvauja daugelyje (kai kuriais atvejais visuose) baudžiamojo proceso veiksmų (apklausų), kurie yra atliekami su nepilnamečiais liudytojais ir nukentėjusiais. Trečia, buvo galimybė apklausti didžiąją daugumą šių specialistų, dirbančių visoje Lietuvoje, todėl anketavimo rezultatai yra maksimaliai reprezentatyvūs ir pakankamai tikslūs. Tyrimo metu buvo apklausti 103 respondentai, iš kurių net 101 sudarė VTAT darbuotojai ir 2 psichologai¹. VTAT duomenimis², Lietuvoje baudžiamajame procese dalyvauja apie 160 VTAT darbuotojų, todėl 101 darbuotojas sudaro apie 63 procentus visų darbuotojų. Klausimai buvo pateikti visiems VTAT darbuotojams, o atsakymus pateikė didžioji jų dalis. Svarbu ir tai, kad atsakymai buvo gauti iš visų Lietuvos regionų, todėl galima daryti pagrįstas išvadas dėl susiklosčiusios praktikos visoje Lietuvoje, o ne atskiruose regionuose. Buvo sukurta ir pateikta anoniminė anketa, kurią sudarė 19 uždarų, pusiau uždarų ir atvirų klausimų, susijusių su nepilnamečių nukentėjusiųjų ir liudytojų apklausomis baudžiamojo proceso metu. Straipsnyje analizuojami tyrimo rezultatai ir pateikiama respondentų atsakymų (tik reikšmingų nagrinėjamai problemai) interpretacija, daromos išvados.

¹ Klausimai buvo teikiami tikslingai VTAT darbuotojams, vis dėlto klausimyną užpildė ir du psichologai, tačiau dėl to apklausos rezultatai nėra mažiau vertingi ar patikimi.

² Atsakymas, gautas iš VTAT atsakingo darbuotojo, autoriui kreipusis el. paštu.

1. Nepilnamečio liudytojo ir nukentėjusiojo apklausos vieta

Įvade minėtu baudžiamojo proceso įstatymo pakeitimu buvo nustatyta, kad nepilnametis liudytojas ar nepilnametis nukentėjęsysis ikiteisminio tyrimo metu apklausiami vaikų apklausoms pritaikytose patalpose ir paprastai ne daugiau kaip vieną kartą (BPK 186 straipsnio 2 dalis). Skirtingai nei dėl nepilnamečio apklausoje dalyvaujančių asmenų kvietimo privalomumo priklausomai nuo tiriamos nusikalstamos veikos pobūdžio ar sunkumo, ši baudžiamojo proceso įstatymo nuostata taikoma visais atvejais, nepriklausomai nuo galimai padarytos nusikalstamos veikos pobūdžio. Būtent toks ir buvo įstatymo leidėjo tikslas, kadangi naujoje BPK 186 straipsnio 2 dalies redakcijoje neliko žodžio „paprastai“ (apklausiami vaikų apklausoms pritaikytose patalpose). Taigi tokia imperatyvi įstatymo formuluotė reiškia, jog ikiteisminio tyrimo metu nepilnametis liudytojas ar nukentėjęsysis visais atvejais turi būti apklausiamas vaiko apklausoms pritaikytose patalpose.

Tokią išvadą patvirtina ir Generalinio prokuroro rekomendacijos, reguliuojančios nepilnamečio liudytojo ir nukentėjusiojo apklausos tvarką (Rekomendacijos 2009), kurių 29 punkte nurodoma: „*Nepilnametis ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro ar ikiteisminio tyrimo teisėjo apklausiamas specialiai įrengtoje ir nepilnamečio apklausai pritaikytoje patalpoje. Jei teisme nėra vaikų apklausoms pritaikytos patalpos, būtina ikiteisminio tyrimo teisėją informuoti apie galimybę atlikti apklausą artimiausioje įstaigoje (pvz., apygardos teisme, kituose apylinkės teismo rūmuose, policijos komisariate, visuomeninėje organizacijoje), kurioje yra įrengta ši patalpa. Jei policijos įstaigoje nėra vaikų apklausoms pritaikytos patalpos, apklausą organizuojantis ikiteisminio tyrimo pareigūnas kreipiasi į kitą policijos įstaigą, kurioje tokia patalpa yra įrengta.*“

Įdomu tai, kad analogiškos nuostatos, įpareigojančios nepilnametį apklausinėti specialioje patalpoje, nėra BPK 280 ir 283 straipsniuose, reguliuojančiuose nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausų tvarką teisme. Todėl gali kilti abejonių dėl to, ar nepilnametis gali būti apklausiamas teismo posėdžių salėje. Tokių abejonių realumą patvirtina ir gana nauja (nors ir retai pasitaikanti) teismų praktika. Štai apeliacine tvarka nagrinėtoje baudžiamojoje byloje kilo ginčas dėl nepilnamečių liudytojų apklausos vietos. Nuteistasis apeliaciniame skunde nurodė, jog nagrinėjant baudžiamąją bylą pirmosios instancijos teisme buvo pažeisti baudžiamojo proceso įstatymo reikalavimai

apklausiant nepilnamečius liudytojus, nes nepilnamečiai asmenys buvo apklausiami dalyvaujant kaltinamajam toje pačioje patalpoje. Tačiau, apygardos teismo vertinimu, „BPK 280 straipsnyje įtvirtintos normos yra rekomendacinio pobūdžio ir taikomos įvertinus nepilnamečio liudytojo socialinę ir psichologinę brandą. Kadangi dėl nepilnamečių liudytojų (kurių amžius buvo nuo 14 iki 18 metų) socialinės ir psichologinės brandos nei teismui, nei proceso dalyviams jokių abejonių nekilo, o tokio asmens apklausa teismo posėdžio metu priklauso išskirtinai teismo, nagrinėjančio baudžiamąją bylą, diskrecijai, todėl nebuvo būtina šių liudytojų apklausa iš kitos patalpos“ (Vilniaus apygardos teismo nutartis baudžiamojoje byloje 2022).

Galime pastebėti, kad šiuo atveju apygardos teismas citavo (galimai vadovavosi anksčiau suformuota teismų praktika, nors to nutartyje nenurodė) gana seniai priimtą kasacinio teismo nutartį, kurioje tuomet Lietuvos Aukščiausiasis Teismas (toliau – LAT) pažymėjo: „Teisiamajame posėdyje apklausiant nepilnametį nukentėjusįjį R. B. baudžiamojo proceso įstatymo reikalavimai, nustatyti BPK 280 straipsnio 1 dalyje, nebuvo pažeisti. Minėta BPK 280 straipsnio 1 dalies nuostata yra rekomendacinio pobūdžio ir taikoma įvertinus nepilnamečio asmens socialinę ir psichologinę brandą. Kadangi dėl nukentėjusiojo socialinės ir psichologinės brandos nei teismui, nei proceso dalyviams jokių abejonių nekilo, todėl valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos atstovo ir psichologo dalyvavimas jo apklausoje nebuvo būtinas“ (LAT 2007). Viena vertus, LAT buvo analizuojamas ne apklausos atlikimo vietos klausimas, o apklausoje privalančių dalyvauti asmenų kiekis ir statusas. Kita vertus, nuo 2007 metų, kai buvo priimta ši LAT nutartis, BPK 280 straipsnio nuostatos keitėsi du kartus, o BPK 283 straipsnio – net tris kartus. Kaip teisingai pažymėjo E. Kavoliūnaitė-Ragauskienė, galima kelti hipotezę, kad 2007 metais, kai buvo nagrinėjama ši byla, teismuose kildavo sunkumų užtikrinant vaiko teisių apsaugos skyrių atstovų bei psichologų dalyvavimą, ir toks išaiškinimas pateiktas atsižvelgiant į faktines galimybes užtikrinti šių specialistų dalyvavimą teismo procese. Reikėtų manyti, kad imperatyvios įstatymų leidėjo nuostatos turėtų būti paisoma (Kavoliūnaitė-Ragauskienė 2016).

Vis dėlto aktualioje pastarųjų metų teismų praktikoje kasacinis teismas pakankamai vienareikšmiškai ir aiškiai išdėsto savo poziciją šiuo klausimu. Vienoje iš nutarčių pažymėta, kad apklausos metu buvo laikytasi BPK nuostatų, reglamentuojančių nukentėjusiojo apklausos teisme tvarką: „Paauglės R. M. apklausa vyko nepilnamečių apklausos kambaryje, joje privalomai da-

lyvavo psichologė J. J. ir valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos – globos namų direktorius V. P.; kaltinamoji ir kiti proceso dalyviai, išskyrus psichologę ir nepilnametės nukentėjusiosios atstovą, nebuvo patalpoje, kurioje atliekama apklausa, privalomai buvo daromas garso ir vaizdo įrašas. Taigi BPK 283 straipsnio 3 dalyje įtvirtinta nepilnamečių nukentėjusiųjų apklausos tvarka teisme pažeista nebuvo“ (LAT 2K-229-1073/2019). Nors šioje byloje iškilusioje situacijoje buvo akcentuojami proceso dalyviai, galintys dalyvauti vienoje patalpoje su apklausiamu nepilnamečiu, tačiau akivaizdu, kad galimybė užtikrinti tam tikrų proceso dalyvių nebuvimą kartu su apklausiamuoju įmanoma tik tokiu atveju, kai jo apklausa vykdoma iš kitos patalpos. Štai kitoje baudžiamojoje byloje LAT pabrėžia, jog „nagrinęjančiam bylą teismui nustatčius būtinybę apklausti nepilnametį teisme, tokia apklausa galima, tačiau būtina laikytis taisyklių, skirtų nepilnamečio liudytojo ar nukentėjusiojo saugumui, jo parodymų patikimumui ir gynybos teisei užduoti klausimus užtikrinti. Taisyklės numatytos BPK 283 straipsnio 3 dalyje“ (LAT 2K-95-976/2019).

Taigi pastaruoju metu kasacinis teismas laikosi nuoseklios pozicijos, jog nepilnamečio nukentėjusiojo apklausa teisme turi vykti laikantis BPK 283 straipsnyje įtvirtintų taisyklių, kuriomis, be kita ko, siekiama užtikrinti nepilnamečio saugumą. Tokios pačios taisyklės numatytos ir BPK 280 straipsnyje, kuris skirtas nepilnamečio liudytojo apklausos ypatumams teisme. Skirtingai nei nurodė apygardos teismas minėtoje byloje, baudžiamojo proceso įstatymas nenumato galimybės teismui pasirinkti, kur apklausti nepilnametį liudytoją ar nukentėjusįjį, net ir atsižvelgiant į nepilnamečio emocinę ar socialinę brandą. Todėl galima pagrįstai teigti, jog nepilnametis liudytojas ar nukentėjusysis tiek ikiteisminio tyrimo metu, tiek ir teisme privalomai turi būti apklausiamas specialioje vaiko apklausos patalpoje, užtikrinant tik įstatyme nurodytų asmenų dalyvavimą toje pačioje patalpoje. Tačiau, kaip matyti iš teismų sprendimų pavyzdžių, šių privalomų taisyklių ne visada laikomasi.

Autoriui nepavyko surasti daugiau panašių situacijų, kuriose nepilnamečiai liudytojai ar nukentėjusieji būtų apklausiami ne specialioje patalpoje. Viena vertus, tai reiškia, kad tokios situacijos retos. Tačiau, kita vertus, gali būti ir taip, jog ne visose panašiose situacijose kyla ginčas dėl šių aplinkybių, todėl vien teismų sprendimų paieška duomenų bazėse ne visada atspindi realią padėtį apklausiant nepilnamečius. Būtent dėl šių priežasčių buvo atliktas empirinis tyrimas, kurio tikslas – nustatyti realią situaciją, kaip laikomasi BPK įtvirtintų reikalavimų nepilnamečių apklausoms.

1 LENTELĖ. Kur įprastai vyksta apklausa ikiteisminio tyrimo metu?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Kabinete	7	6,8 %
Specialiame vaiko apklausos kambaryje	96	93,2 %
Teismo posėdžių salėje	0	0,0 %

2 LENTELĖ. Kur įprastai vyksta apklausa bylos nagrinėjimo teisme metu?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Kabinete	0	0,0 %
Specialioje vaiko apklausos patalpoje	92	89,3 %
Teismo posėdžių salėje	10	9,7 %
Neatsakė į klausimą	1	1,0 %

Iš apklausos rezultatų matyti, jog 6,8 proc. atvejų ikiteisminio tyrimo metu nepilnamečių nukentėjusiųjų ir liudytojų apklausos įprastai vyksta ne specialiame apklausos kambaryje. Kiek didesnis atvejų skaičius apklausiant nepilnamečius teisme – paprastai 9,7 proc. atvejų tai daroma teismo posėdžių salėje. Atrodytų, kad atvejų skaičius nėra didelis, o beveik visada nepilnamečiai nukentėjusieji ir liudytojai apklausiami specialiuose vaikų kambariuose.

3 LENTELĖ. Ar būna atvejų, kai ikiteisminio tyrimo ar bylos nagrinėjimo teisme metu nepilnamečiai nukentėjusysis ar liudytojas apklausiamas ne vaiko apklausos kambaryje?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Kartais	17	16,5 %
Labai retai	21	20,4 %
Ne	51	49,5 %
Dažnai	1	1,0 %
Taip	13	12,6 %

Tačiau pateikus panašų klausimą kiek iš kitos pusės, net 12,6 proc. atsakė „taip“, o 16,5 proc. „kartais“, 1 proc. „dažnai“. Ir tik 49,5 proc. į šį klausimą atsakė kategoriškai neigiamai. Vis dėlto situacija yra žymiai geresnė nei 2010–2011 metais, kai BPK dar buvo nuostata, jog nepilnamečiai nukentėjusieji ir liudytojai „paprastai“ apklausiami specialiai pritaikytose patalpose: tuo metu mažiau nei

trečdalis apklausų vykdavo specialiai tam pritaikytose patalpose, atitinkančiose vaiko poreikius ir ekspertų rekomendacijas (Kavoliūnaitė-Ragauskienė 2016). Todėl galima daryti pagrįstą išvadą, jog pasikeitęs teisinis reguliavimas turėjo teigiamos įtakos tiek apklausų kambarių dažnesniam naudojimui, tiek didesnei nepilnamečių teisių apsaugai. Vis dėlto atsakymai į šį klausimą neleidžia daryti apibendrinančios palankios išvados, jog didžioji dauguma apklausų vyksta tam skirtoje specialioje vietoje ir tokiu būdu užtikrinamos nepilnamečių nukentėjusiųjų ir liudytojų teisės bei įgyvendinami BPK reikalavimai. Įdomu tai, kad apie 36 proc. atvejų Vaiko teisių apsaugos tarnybos darbuotojai, kurių pagrindinis uždavinys ir yra stebėti, ar nėra pažeidžiamos nepilnamečių teisės, bei užtikrinti, kad to nebūtų, šią savo funkciją vykdė ir visada arba dažnai teikė pastabas dėl netinkamos apklausos vietos. Tačiau galima spręsti, jog į šias pastabas nėra atsižvelgiama, nes apklausos vis tiek vyksta ten, kur buvo suplanuotos. Tokią išvadą pagrindžia ir respondentų įvardintos priežastys, dėl kurių nepilnamečių apklausa vyko ne vaiko apklausos kambaryje. Tarp dažniausiai paminėtų priežasčių buvo: techninės įrangos gedimas ar neveikimas; neturėjimas specialios patalpos; vaikai virš 16 metų; tokia praktika ir taip patogiau.

Taigi tenka pripažinti, kad dėl įvairių ir dažniausiai nepagrįstų priežasčių (t. y. tokių, kurias galima pašalinti) kai kuriais atvejais nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausos vis dar vyksta ne tam pritaikytose apklausos patalpose. Tokia teisėsaugos institucijų praktika vertintina neigiamai vien dėl to, jog tokiu būdu nepilnamečiui nėra suteikiama pakankamo lygio apsauga, kokia nustatyta baudžiamojo proceso įstatyme. Tokiais veiksmais yra pažeidžiamos nepilnamečių teisės ir interesai, nesivadovaujama geriausių vaiko interesų principu ir svarbiausia – nėra įgyvendinamas baudžiamojo proceso įstatymas, kuriuo siekiama apsaugoti nepilnamečius nuo neigiamo baudžiamojo proceso poveikio bei nuo neigiamų besitęsiančių nusikalstamos veikos padarinių. Galiausiai, kai kuriais atvejais tokią pasitaikančią ir neigiamai vertintą apklausų praktiką įtvirtina ir teismų praktika, kuri, autoriaus nuomone, taip pat turėtų būti kuriama atsakingiau, o teisės taikytojai neturėtų vadovautis pavienėmis tokio pobūdžio nutartimis.

Verta paminėti ir tai, jog apklausos atlikimas ne tam skirtoje patalpoje savaime užprogramuoja ir kitą problemą – tokiu atveju nėra laikomasi taip pat imperatyvios apklausos atlikimo taisyklės, jog kartu su apklausiamu nepilnamečiu apklausos patalpoje gali būti tik psichologas ir jo atstovas pagal įstatymą (BPK 280 straipsnio 2 dalis; 283 straipsnio 3 dalis; 186 straipsnio 4 dalis). Pa-

vyzdžiui, apklausą atliekant teismo posėdžių salėje apklausoje neišvengiamai dalyvauja bent kaltinamasis, jo gynėjas, prokuroras, teisėjas, VTAT atstovas, taip pat gali dalyvauti ir kiti proceso dalyviai. Apklausą atliekant ikiteisminio tyrimo metu pas ikiteisminio tyrimo teisėją, apklausoje gali dalyvauti panašus proceso dalyvių skaičius.

4 LENTELĖ. Kas kartu su nepilnamečiu (nukentėjusiuoju ar liudytoju) dalyvauja apklausos kambaryje jo apklausos metu?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
VTAT atstovas	22	11,8 %
Atstovas pagal įstatymą	20	10,7 %
Prokuroras	2	1,1 %
Teisėjas	2	1,1 %
Ikiteisminio tyrimo pareigūnas	34	18,2 %
Įgaliotas atstovas	6	3,2 %
Psichologas	101	54,0 %

Tyrimo rezultatai (buvo galima pasirinkti daugiau nei vieną atsakymą) tokią tendenciją patvirtina: nepilnamečio liudytojo ar nukentėjusiojo apklausoje, net ir tada, kai apklausa atliekama specialiaame apklausos kambaryje, gana dažnai kartu su nepilnamečiu dalyvauja ikiteisminio tyrimo pareigūnas (18,2 proc.) ir VTAT atstovas (11,8 proc.), retai – įgaliotas atstovas (3,2 proc.) ar prokuroras (1,1 proc.). Taigi tokiu atveju nepilnamečio liudytojo ar nukentėjusiojo apklausa iš esmės nesiskiria nuo pilnamečio, dėl to nepilnamečiui tenka neigiamas tokios apklausos poveikis ir padaroma didesnė žala. Dėl šios priežasties apklausos vietos reikšmė tampa dar didesnė. Tačiau šiuos rezultatus lyginant su buvusiais maždaug prieš 10–12 metų, kai vidutiniškai maždaug net 6,1 asmenys būdavo toje pačioje patalpoje, kurioje vyko teismo proceso apklausa (Kavoliūnaitė-Ragauskienė 2016), galima daryti išvadą, jog situacija su realiai nepilnamečio apklausoje dalyvaujančių asmenų skaičiumi iš esmės pagerėjo ir tai vertintina teigiamai. Atsižvelgiant į tokią tendenciją, galima pagrįstai tikėtis, kad perspektyvoje atveju, kai kartu su nepilnamečiu toje pačioje patalpoje dalyvauja neturintys tam teisės proceso dalyviai, bus itin reta.

Kita vertus, kiekvienas atvejis, kai nepilnametis buvo apklaustas ne tam skirtoje patalpoje ar jo apklausoje toje pačioje patalpoje dalyvavo ten negalin-

tys būti proceso dalyviai, savaime nereiškia, kad tokios apklausos metu gauti parodymai neatitiks įrodymams keliamų reikalavimų, o padaryti procesiniai pažeidimai bus laikomi esminiais. Šiuo atveju buvo siekiama parodyti esamos praktikos (ne)atitiktį įstatymo reguliavimui, o tokių neatitikčių teisinė reikšmė turėtų būti vertinama kiekvienu atveju atsižvelgiant į aplinkybių visumą.

2. Teisės neduoti parodymų prieš šeimos narius ir artimuosius giminaičius išaiškinimas nepilnamečiumi

Teisė neduoti parodymų prieš šeimos narius ir artimuosius giminaičius yra *nemo tenet ur se ipsum accusare* (liet. teisės nekaltinti savęs) principo sudėtinė dalis. Šis principas glaudžiai susijęs su konstitucinėmis teisėmis, kuriomis siekiama apsaugoti žmogaus orumą, teisę pasirinkti, ar liudyti prieš savo šeimos narius ir taip galbūt sugriauti šeimos vientisumą (Jurka 2016). BPK 82 straipsnio 2 dalyje nurodyta, jog asmuo gali neduoti parodymų arba neatsakyti į kai kuriuos pateiktus klausimus prieš savo šeimos narius ar artimuosius giminaičius. Ši nuostata nurodyta prie liudytojo apklausos ypatumų, tačiau galioja apklausiant ir nukentėjusiuosius. Konstitucijos 31 straipsnio 3 dalyje įtvirtintas draudimas versti duoti parodymus prieš save, savo šeimos narius ar artimus giminaičius konstitucinėje jurisprudencijoje aiškinamas taip: fizinis asmuo gali atsisakyti duoti parodymus, kuriais remiantis jis pats, jo šeimos narys ar artimas giminaitis galėtų būti patraukti ne tik baudžiamojon, bet ir kitos rūšies teisinėn atsakomybėn, jeigu galima sankcija pagal savo pobūdį ir dydį (griežtumą) prilygtų kriminalinei bausmei (LAT 2015).

Taigi asmuo gali atsisakyti duoti parodymus apie savo šeimos narius ar artimuosius giminaičius, jeigu jie yra įtariamieji ar kaltinamieji. Kai liudytoju ar nukentėjusiuoju apklausiamas nepilnametis, gali kilti ir praktikoje neretai kyla klausimų, kam tokia teisė turi būti išaiškinama, arba kas turi nuspręsti duoti parodymus ar ne – pats nepilnametis ar jo atstovas pagal įstatymą. Mokslinėje literatūroje šis klausimas jau buvo nagrinėjamas. Pavyzdžiui, D. Murauskienė laikosi nuomonės, jog klausimas, ar vaikas sutinka duoti parodymus apie savo šeimos nario ar artimo giminaičio galbūt padarytą nusikalstamą veiką, turi būti užduodamas pirmiausia tiesiogiai vaikui. Tokią poziciją pagrindžia ir jau aptartas vaiko teisės būti išklaustam principas, kuris įpareigoja išklausti savo pažįturas išsakyti gebantį vaiką (Murauskienė 2017). Tačiau vaiko priimtas sprendimas (ne)liudyti turėtų būti verifikuojamas pagal šiuos kriterijus: 1) vai-

ko amžius ir branda, lemiantys gebėjimą išreikšti savo poziciją; 2) vaiko pozicijos susiformavimo aplinkybės; 3) vaiko pozicijos formulavimas ir priimto sprendimo padarinių suvokimas; 4) vaiko teisės būti išklaustyta ir geriausių vaiko interesų principų suderinamumo paieškos. Vertindamas vaiko poziciją, teismas turi vadovautis vaiko teisės būti išklaustyta ir geriausių vaiko interesų principais bei šiais kriterijais: biologiniu vaiko amžiumi, objektyviais bylos duomenimis, apibūdinančiais vaiko brandą, aplinkybėmis, galėjusiomis turėti įtakos vaiko pozicijai susiformuoti, vaiko motyvais ir galimų sprendimo padarinių suvokimu (Murauskienė 2017).

Pastebima, kad tokios situacijos buvo aptartos ir teismų sprendimuose. Štai kasacinis teismas pažymi, kad BPK tiesiogiai nereglamentuoja situacijos, kai nepilnametis gali duoti parodymus prieš šeimos narius ir artimuosius giminaičius, ir nenurodo, kas turėtų būti supažindintas su teise atsisakyti duoti parodymus prieš šeimos narius ir artimuosius giminaičius ar atsisakyti atsakyti į tam tikrus klausimus – pats apklausiamas nepilnametis ar jo atstovas pagal įstatymą. Tiesa, Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro rekomendacijose „Dėl nepilnamečio liudytojo ir nukentėjusiojo apklausos“ nurodoma, kad ši teisė turi būti išaiškinta vaikui. Sisteminis BPK nuostatų, susijusių su teisės duoti parodymus atsisakymu ar teise atsakyti tik į kai kuriuos klausimus, aiškinimas leidžia teigti, kad nepilnametis liudytojas turi būti informuotas apie BPK 82 straipsnio 2 dalyje numatytą jo teisę. Svarbu tinkamai, išsamiai, vaikui suprantama kalba išaiškinti teisę atsisakyti duoti parodymus ir atsakingai įvertinti jo priimtą sprendimą. Tačiau tokios teisės išaiškinimas ir nepilnamečio liudytojo nuomonės įvertinimas turėtų būti siejamas su konkrečioje baudžiamojoje byloje apklausiamo nepilnamečio asmens amžiumi, socialine branda, jo pozicijos susiformavimo aplinkybėmis, pozicijos formulavimu ir priimto sprendimo padarinių suvokimu, kitomis svarbiomis bylos aplinkybėmis (LAT 2017).

Įvertinus minėtų aplinkybių visumą, šios teisės išaiškinimas turėtų būti adresuojamas pačiam nepilnamečiui arba jo atstovui pagal įstatymą. Nors teorijoje teigiama, kad ši konstitucinė teisė privalo būti išaiškinta visais atvejais, nepriklausomai nuo liudijančio asmens procesinio veiksnio ypatumų, priešingu atveju tai gali lemti teisės į sąžiningą baudžiamąjį procesą pažeidimą (Murauskienė 2017), vis dėlto pasitaiko atvejų, kai tai padaroma atmetinai arba tokia teisė apskritai nėra išaiškinama.

Štai vienoje baudžiamojoje byloje buvo nustatyta, kad apklausiant ikiteisminio tyrimo teisėjai nukentėjusiosios R. B. ir A. Ž. buvo mažametės, o D. M.,

K. M. ir V. M. – nepilnamečiai, todėl, anot teismo, dar negalėjo tinkamai suvokti BPK 82 straipsnio 2 dalyje įtvirtintos teisės turinio ir savarankiškai spręsti, kaip šią teisę realizuoti. Tokiu atveju dėl BPK 82 straipsnio 2 dalyje įtvirtintos teisės realizavimo turėjo spręsti jų atstovas. Ikiteisminio tyrimo teisėjai supažindinus su teise neduoti parodymų, apklausose dalyvavusi psichologė, įsitikindama, ar nukentėjusieji suprato šią savo teisę, nukentėjusiesiems D. M. ir V. M. paaiškino šios teisės turinį, tai yra tai, kad nukentėjusieji turi teisę neduoti parodymų prieš save, savo šeimos narius ar artimus giminaičius, tarp jų – ir prieš savo patėvį, tačiau kartu šioms nukentėjusiesiems pabrėžė, kad visi susirinko išgirsti tiesą, kas atsitiko byloje nagrinėjamo įvykio metu. Teismas sprendė, kad tokie psichologės veiksmai negali būti laikytini realiu teisės neduoti parodymų prieš save, savo šeimos narius ar artimus giminaičius išaiškinimu ir gali būti susiję su nukentėjusiųjų vertimu duoti parodymus prieš save, savo šeimos narius ar artimus giminaičius. Byloje nėra duomenų, kad atstovė pagal įstatymą (ja buvo paskirta VTAS darbuotoja) padėjo nukentėjusiesiems pasinaudoti įstatymo suteikta teise neduoti parodymų apie savo šeimos narį arba neatsakyti į kai kuriuos pateiktus klausimus. Įvertinusi išdėstytas aplinkybes, teisėjų kolegija konstatavo, kad ikiteisminio tyrimo metu apklausiant nukentėjusiuosius R. B., A. Ž., K. M., D. M. ir V. M. nebuvo įvykdyti BPK 54 straipsnio 1 dalyje numatyti reikalavimai, pažeisti BPK 82 straipsnio 2 dalyje nustatyti reikalavimai, taigi nukentėjusiųjų parodymai buvo gauti pažeidžiant įstatyme (BPK) nustatytą jų gavimo būdą (Šiaulių apygardos teismas 2022).

Kaip matyti, daliai nepilnamečių nukentėjusiųjų minėta teisė buvo išaiškinta formaliai, o kita dalis nukentėjusiųjų apskritai su tokia teise nebuvo supažindinti. Be to, su šia teise nebuvo supažindinta ir nukentėjusiųjų atstovė pagal įstatymą, kuri šioje situacijoje, teismo vertinimu, liko kalčiausia.

Panašios pozicijos šiuo atveju jau kasacinis teismas laikėsi ir kitoje byloje: *„Vaiko teisių apsaugos tarnybos atstovė, kuriai ikiteisminio tyrimo pareigūno nutarimu buvo leista dalyvauti nukentėjusiųjų atstove pagal įstatymą, dalyvavo nukentėjusiųjų apklausose, tačiau byloje nėra duomenų, kad atstovė pagal įstatymą padėjo nukentėjusiesiems pasinaudoti įstatymo suteikta teise neduoti parodymų apie savo šeimos narį arba neatsakyti į kai kuriuos pateiktus klausimus. Apklausiant ikiteisminio tyrimo teisėjui nukentėjusieji D. ir D. K. buvo mažamečiai: D. K. buvo septyneri metai, D. K. – dešimt metų; apklausiant teisiamaajame posėdyje – atitinkamai aštuoneri ir vienuolika metų. Būdami tokio amžiaus jie dar negalėjo tinkamai suvokti BK 82 straipsnio 2 dalyje įtvirtintos teisės turinio ir savarankiškai*

spręsti, kaip šią teisę realizuoti. Vadinas, dėl BK 82 straipsnio 2 dalyje įtvirtintos teisės realizavimo turėjo spręsti jų atstovas“ (LAT 2018 m. birželio 26 d.).

Taigi abiem atvejais teismai konstatavo, kad BPK numatytos pareigos padėti atstovaujajam pasinaudoti savo teisėmis nevykdė paskirta nepilnamečių atstovė pagal įstatymą. Viena vertus, galima sutikti su tokiu teismų vertinimu, nes BPK 54 straipsnio 1 dalyje iš tikrųjų numatyta pareiga padėti šiam asmeniui pasinaudoti įstatymų suteiktomis teisėmis. Kita vertus, kyla abejonių dėl tokios teismo pasirinktos pozicijos perkelti visą atsakomybę vieninteliam proceso dalyviui – nepilnamečio atstovui. BPK 183 straipsnio 1 dalyje numatyta, kad, prieš pradėdamas liudytojo apklausą, prokuroras ar ikiteisminio tyrimo pareigūnas įsitikina liudytojo asmens tapatybę, išsiaiškina reikiamus duomenis apie liudytojo asmenybę ir jo santykius su įtariamuoju, išaiškina jam BPK 81 ir 83 straipsniuose numatytas liudytojo teises ir pareigas. Akivaizdu, jog baudžiamojo proceso įstatymas imperatyviai nurodo, kad pareiga liudytojui išaiškinti teises ir pareigas tenka pareigūnui, vykdančiam apklausą. Nors šiuo atveju nėra minima pareiga išaiškinti teisę neduoti parodymų prieš savo artimuosius giminaičius, tačiau nurodyta išsiaiškinti santykius su įtariamuoju. Tokia nuostata įtvirtinta būtent siekiant nustatyti, be kita ko, ar įtariamasis nėra liudytojo šeimos narys ir ar dėl šios priežasties jis gali pasinaudoti teise neduoti parodymų. Be to, dažnai tiek liudytojas, tiek nepilnamečio liudytojo atstovas nėra teisininkai, todėl nežino turimų teisių ar nesupranta jų turinio. Dėl šios priežasties visiškai suprantama, kodėl jų turimas teisės privalo išaiškinti apklausą vykdančias pareigūnas.

Panaši situacija yra ir su liudytojų apklausa teisme. BPK 277 straipsnio 1 dalyje nurodyta, kad, prieš liudytojui duodant parodymus, teismo posėdžio pirmininkas nustato jo asmens tapatybę, ar nėra aplinkybių, kliudančių duoti priesaiką, po to liudytojui išaiškina pilietinę priedermę ir pareigą teisingai papasakoti visa, kas jam žinoma byloje, ir įspėja dėl atsakomybės pagal BPK 163 straipsnį už atsisakymą arba vengimą duoti parodymus ir dėl atsakomybės pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 235 straipsnį už melagingus parodymus. Iš BPK 278 straipsnio esmės matyti, kad kaltinamojo artimieji giminaičiai ir šeimos nariai prisaikdinami tik tuo atveju, jeigu sutinka duoti parodymus. Vadinas, aplinkybes, susijusias su liudytojo santykiais su kaltinamuoju, liudytojo poziciją dėl parodymų davimo ar atsisakymo tai daryti, privalo išsiaiškinti teismo posėdžio pirmininkas. Kažkokių specialiųjų taisyklių ar išskirtinio teisinio reguliavimo nėra tiems atvejams, kai liudytoju apklausiamas nepilnamečis. Tai reiškia, kad visais atvejais liudytojo teisės,

tarp jų ir teisė neduoti parodymų, turi būti išaiškina teisėjo, kuris nagrinėja konkrečią baudžiamąją bylą.

Tokias aplinkybes patvirtina ir atlikto empirinio tyrimo rezultatai.

5 LENTELĖ. Kas paprastai išaiškina nepilnamečiui nukentėjusiajam ar liudytojui teisės ikiteisminio tyrimo metu?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Ikiteisminio tyrimo teisėjas	11	10,7 %
Prokuroras	1	1,0 %
Ikiteisminio tyrimo pareigūnas	59	57,3 %
Atstovas pagal įstatymą ar įgaliotas atstovas	0	0,0 %
Psichologas	29	28,2 %
VTAT atstovas	2	1,9 %
Neatsakė į klausimą	1	1,0 %

Taigi į klausimą, kas paprastai išaiškina nepilnamečiui nukentėjusiajam ar liudytojui teisės ikiteisminio tyrimo metu, net 57,3 proc. respondentų atsakė, kad tai padaro ikiteisminio tyrimo pareigūnas, 28,2 proc. – psichologas, 10,7 proc. – ikiteisminio tyrimo teisėjas. Ir tik 1,9 proc. tai padaro VTAT atstovas. Teisiamojo posėdžio metu nepilnamečiui dažniausiai teisės išaiškina teisėjas (57,3 proc.) ir psichologas (38,5 proc.). Tik du dalyviai nurodė, jog tai daro VTAT atstovas. Svarbu pažymėti, jog nė vienas iš respondentų, klausiamas tiek apie apklausas ikiteisminio tyrimo metu, tiek apie apklausas teisiamųjų posėdžių metu, nenurodė, jog paprastai teisės nepilnamečiui išaiškina jo atstovas pagal įstatymą ar įgaliotas atstovas.

6 LENTELĖ. Kas prieš apklausą išaiškina nepilnamečiui nukentėjusiajam ar liudytojui teisę neduoti parodymų prieš savo šeimos narius ar artimuosius giminaičius?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Teisėjas	42	31,6 %
Prokuroras	5	3,8 %
Psichologas	61	45,9 %
VTAT specialistas	10	7,5 %
Nepilnamečio atstovas pagal įstatymą ar įgaliotas atstovas	4	3,0 %
Kitas variantas (laisvai įrašoma, dažniausiai nurodyta – tyrėjas)	11	8,3 %

Į kiek konkretesnį klausimą (buvo galima pasirinkti kelis atsakymo variantus), t. y. kas prieš apklausą išaiškina nepilnamečiui nukentėjusiajam ar liudytojui teisę neduoti parodymų prieš savo šeimos narius ar artimuosius giminaičius, daugiausia respondentų (45,9 proc.) nurodė, kad tai padaro psichologas, tada teisėjas (31,6 proc.) ir ikiteisminio tyrimo pareigūnas (8,3 proc.) ar VTAT specialistas (7,5 proc.). Ir tik 3 proc. atvejų tai padaro vaiko atstovas pagal įstatymą ar įgaliotas atstovas. Psichologas nurodomas dažniausiai dėl to, kad jis tiesiogiai bendrauja su vaiku apklausos metu, be to, dažnai vyrauja praktika, kai iki apklausos psichologas pabendrauja su vaiku, paruošdamas jį apklausai, todėl tuo metu neretai pamini ar paaiškina ir jo teises. Tačiau nei VTAT, dalyvaujantys apklausoje kaip specialistai, nei kaip atstovai pagal įstatymą, nei kiti vaiko atstovai pagal įstatymą paprastai neaiškina nepilnamečiui liudytojui ar nukentėjusiajam jo teisių ir pareigų. Tai dažniausiai daro apklausą vykdančios pareigūnai ar psichologai. Tokios aplinkybės verčia stebėtis teismų sprendimų motyvacija ir išvadamis dėl vaiko atstovų pagal įstatymą pareigų ir atsakomybės dėl neva jų nevykdymo.

Pažymėtina, kad BPK nereguliuoja šių klausimų tuo atveju, kai ikiteisminio tyrimo metu nepilnamečio liudytojo apklausą atlieka ikiteisminio tyrimo teisėjas, kuris labai dažnai praktikoje šias apklausas atlieka. Autoriaus manymu, tokiu atveju situacija yra netgi palankesnė liudytojui jo teisių išaiškinimo prasme – nes už šį veiksmą yra atsakingas prokuroras (kurį įpareigoja BPK 183 straipsnis, nes apklausa vyksta ikiteisminio tyrimo stadijoje) ir ikiteisminio tyrimo teisėjas (kuris taip pat turi vadovautis BPK taisyklėmis, reguliuojančiomis apklausos vykdymą ikiteisminio tyrimo metu).

Daugiau panašių teismų sprendimų autoriui nepavyko surasti, tačiau vien ta aplinkybė, kad tokią praktiką įtvirtina kasacinis teismas, kurio vienas uždavinių yra ją formuoti, gali lemti jos naudojimą kitų žemesnių teismų sprendimuose ateityje, taip kuriant tokią praktiką.

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog minėtas bylas nagrinėję teismai nepagrįstai perkėlė iš esmės visą atsakomybę nepilnamečių atstovams pagal įstatymą dėl to, jog nepilnamečiams nukentėjusiesiems nebuvo tinkamai (ar apskritai) išaiškinta teisė neduoti parodymų prieš savo šeimos narius ir artimuosius giminaičius. Visų pirma dėl to, jog ikiteisminį tyrimą atlieka ar baudžiamąją bylą nagrinėja atitinkamas valstybės pareigūnas, kuriam baudžiamąjo proceso įstatymas nustato pareigą išaiškinti liudytojams visas turimas teises ir pareigas. Antra, baudžiamajame procese dalyvauja ir kiti proceso dalyviai

(prokuroras, advokatai ir kt.), kurie turi teisinį išsilavinimą ir kurie taip pat žino, kokias teises turi kiti proceso dalyviai (liudytojai), o ypatingas dėmesys turi būti skiriamas nepilnamečiams liudytojams. Tuo metu nepilnamečio liudytojo atstovas pagal įstatymą paprastai būna jo tėvas ar motina, kuriems ir patiems būtina išaiškinti jų ir jo atstovaujamo asmens turimas teises ir pareigas, idant jie galėtų jomis tinkamai naudotis ir tinkamai įgyvendinti savo pareigą padedant naudotis šiomis teisėmis nepilnamečiui. Aplinkybė, jog kai kuriais atvejais nepilnamečio atstovu paskiriamas valstybinės institucijos darbuotojas, savaime neatleidžia apklausą vykdančių pareigūnų nuo jų pareigų.

Nustaćius, jog vaiko apklausa įvyko jam neišaiškinus teisės neduoti parodymų prieš savo šeimos narius ir artimuosius giminaičius, kyla kitas klausimas – kokia tokio procesinio pažeidimo reikšmė ir teisinės pasekmės? Jau minėtoje baudžiamojoje byloje apeliacine tvarka bylą nagrinėjęs apygardos teismas buvo kategoriškas: „*Nukentėjusiųjų R. B., A. Ž., K. M., D. M. ir V. M. parodymai neatitinka BPK 20 straipsnio 4 dalyje nustatytų reikalavimų ir nagrinėjamu atveju negali būti pripažįstami įrodymais. Nurodyti pažeidimai yra esminiai ir jie sukliudė pirmosios instancijos teismui išsamiai ir nešališkai išnagrinėti bylą bei priimti teisingą baigiamąjį aktą <...>*“

Taigi buvo nuspręsta visų penkių vaikų parodymais nesivadovauti bei jų nelaikyti įrodymais, kaip neatitinkančiais įrodymams keliamų reikalavimų. Tokia teismo pozicija kelia abejonių, nes nebuvo nurodyta, kokie konkrečiai įrodymų reikalavimai pažeisti (teisėtumo, patikimumo ar leistinumo), koks tų pažeidimų santykis su įrodymų turiniu, nebuvo gilinamasi į parodymų turinį, nebuvo aiškinamasi, ar yra kitų įrodymų, kurie leistų kompensuoti tokių įrodymų trūkumus, ir pan. Galiausiai nebuvo ieškoma ir vadovaujamosi kasacinio teismo (ar kitų teismų) praktika, kurios panašiose situacijose tuo metu buvo galima surasti³.

Šiuo atveju kaip pavyzdį autorius pateikia bei plačiau pristato naujausią ir reikšmingą (nes sprendimą priėmė ne tik išplėstinė, bet ir mišri teismo kolegija) kasacinio teismo praktiką iš esmės analogiškoje situacijoje. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas pažymėjo, kad „*nustatyti duomenų gavimo (rinkimo) tvarkos*

³ Priešingi sprendimai buvo priimti baudžiamosiose bylose: Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. lapkričio 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-265-976/2017, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. vasario 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-21-788/2018.

pažeidimai savaime dar nereiškia, kad tokie duomenys negali būti įrodymai. <...> Aplinkybė, jog vaikui nebuvo paaiškinta BPK 82 straipsnio 2 dalyje nustatyta jo teisė, savaime nepanaikina vaiko parodymų įrodomosios reikšmės ir nereiškia, kad padarytas esminis BPK pažeidimas. Tokio pažeidimo teisinė reikšmė vertintina bendrame sąžiningo proceso, nusikalstamos veikos įrodinėjimo, nukentėjusiojo ir kaltinamojo teisių užtikrinimo kontekste. Šioje byloje buvo nustatyta, kad nukentėjusiojo apklausos protokole (vaizdo įrašė) užfiksuotų duomenų apie nuteistojo D. K. nusikalstamus veiksmus prieš nukentėjusįjį, byloje yra ir kiti įrodymai, vienu ar kitu aspektu pagrindžiantys nukentėjusiojo duotus ikiteisminio tyrimo teisėjai parodymus (t. y. paties nepilnamečio raštu išdėstyti duomenys apie prieš jį vartoto smurto aplinkybes, liudytojų parodymai, ekspertizės akto išvada, kiti rašytiniai įrodymai), iš kurių, be kita ko, matyti ir nedviprasmiška nukentėjusiojo valia pateikti valstybės institucijoms informaciją apie jo patiriamą, taip pat ir iš nuteistojo D. K., fizinį ir psichinį smurtą. Nors duomenų rinkimo metu nebuvo išvengta nepilnamečio R. V. apklausos apie šeimos nario galimai prieš jį padarytas nusikalstamas veikas tvarkos pažeidimo (BPK 82 straipsnio 2 dalis), išplėstinė septynių teisėjų kolegija daro išvadą, kad šis pažeidimas nėra esminis, ir konstatuoja, kad abiejų instancijų teismai, pripažindami nukentėjusiojo parodymus patikimais ir leistiniais įrodymais, BPK 20 straipsnio 2 dalies nuostatų nepažeidė“ (LAT 2022).

Taip formuojama kasacinės instancijos teismo praktika atitinka ir EŽTT jurisprudenciją. Pavyzdžiui, byloje R. B. prieš Estiją (2021 m. birželio 22 d. sprendimas, peticijos Nr. 22597/16) konstatuota, kad vien dėl procesinių pažeidimų (prieš apklausą mažametei nukentėjusiajai nebuvo išaiškinta teisė atsisakyti duoti parodymus ir pareiga sakyti tiesą) nepripažinus mažametės nukentėjusiosios parodymų įrodymu ir dėl to išteisinus asmenį dėl seksualinės prievartos prieš minėtą nukentėjusiąją buvo padaryti Konvencijos 3 ir 8 straipsnių pažeidimai.

3. Kitos praktinės problemos, susijusios su efektyviu VTAT dalyvavimu baudžiamajame procese

Literatūroje ir teismų praktikoje galima pastebėti išsakytų minčių, jog VTAT specialistai neretai baudžiamąjį proceso apklausų metu atlieka statistų vaidmenį (Murauskienė 2017; Kauno apylinkės teismas 2013). Autoriaus nuomone, toks VTAT darbuotojų įvaizdis susidarė ir dėl to, kad VTAT darbuotojai (kai apklausose dalyvauja ne kaip atstovai pagal įstatymą) prieš apklausą ar

kitu ikiteisminio tyrimo metu paprastai nesusipažįsta su ikiteisminio tyrimo (baudžiamosios bylos) medžiaga.

7 LENTELĖ. Ar VTAT specialistas (ne kaip atstovas) prieš nepilnamečio apklausą susipažįsta su ikiteisminio tyrimo (bylos) medžiaga?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Taip, visada	9	8,7 %
Paprastai ne	51	49,5 %
Susipažįsta retais atvejais	21	20,4 %
Susipažįsta dažnai	15	14,6 %
Kitas variantas	6	5,8 %
Neatsakė į klausimą	1	1,0 %

Beveik pusė (49,5 proc.) apklaustų respondentų nurodė, kad jie paprastai su bylos medžiaga nesusipažįsta, 20,4 proc. – susipažįsta retais atvejais. Ir 8,7 proc. apklaustųjų teigė, jog su bylos medžiaga susipažįsta visada. Aplinkybė, jog VTAT darbuotojai nesusipažįsta su baudžiamosios bylos medžiaga, buvo pastebėta ir ankstesniuose tyrimuose, tokį neveikimą pateisinant laiko trūkumu ar nepakankamu bendradarbiavimu su teisės saugos institucijomis (Murauskienė 2017). Tačiau šiame tyrime paaiškėjo ir kiek kitokios priežastys. Apibendrinant nesusipažinimo su bylos medžiaga priežastis matyti, kad dauguma respondentų nurodė, jog taip elgiasi dėl susiklosčiusios praktikos (33,3 proc.), nemaža dalis – dėl neplanuotų apklausų atlikimo, kai nebelieka laiko susipažinti (31,1 proc.). Reikėtų atkreipti dėmesį, jog nemažai apklaustųjų (savarankiškai nurodyta priežastis) teigė, jog VTAT nėra bylos šalis, turinti teisę susipažinti, jeigu jie nėra paskirti vaiko atstovais; susipažinti su byla draudžia BPK normos; nėra teisinio pagrindo, įstatymas (BPK 181 straipsnis) aiškiai reglamentuoja asmenų teisę susipažinti su byla. Vis dėlto pastebima, kad VTAT specialistai neteisingai suvokia savo statusą ir galimybes baudžiamojo proceso metu, todėl iš dalies tai lemia retus atvejus susipažįstant su bylos medžiaga. Visų pirma BPK 181 straipsnis taikomas proceso dalyviams, bet ne baudžiamojo proceso metu dalyvaujantiems specialistams. BPK 89 straipsnio 7 dalies 1 punktą specialistams suteikia teisę susipažinti su bylos medžiaga, susijusia su jo dalyvavimu atliekant kitus baudžiamojo proceso veiksmus. Teisė VTAT specialistams susipažinti su bylos medžiaga numatyta ir Generalinio

prokuroro rekomendacijose dėl ikiteisminio tyrimo duomenų teikimo ir panaudojimo ne baudžiamojo persekiojimo tikslais ir ikiteisminio tyrimo duomenų apsaugos rekomendacijų patvirtinimo (Rekomendacijos 2017). Galimybę ir pareigą prieš apklausą susipažinti su bylos medžiaga įtvirtina ir VTAT Rekomendacija (Rekomendacija 2019): VTAS atstovas turi teisę prašyti leisti susipažinti su kita ikiteisminio tyrimo informacija, kuri leistų tinkamai pasiruošti apklausai ir užtikrinti nepilnamečių teisių ir interesų apsaugą, jei turimų duomenų nepakanka. Taigi teisinis reguliavimas yra gana aiškiai apibrėžtas ir suteikiantis teisę VTAT specialistams susipažinti su bylos medžiaga, tačiau paprastai tokia galimybė nėra naudojama dėl laiko stokos ir praktikos nebuvimo. Autoriaus nuomone, siekiant tinkamai vykdyti savo pareigas ir efektyviai užtikrinti vaiko teises apklausos metu, paprastai toks susipažinimas būtų pageidautinas, nes VTAT specialistas gautų daugiau informacijos apie tiriamą nusikalstamą veiką, nuo kurios nukentėjo nepilnametis, apie galimą įtariamąjį ir jo santykius su nepilnamečiu nukentėjusiuoju ar liudytoju, susipažintų su kitais svarbiais bylos duomenimis. Manytina, kad tokia informacija galėtų padėti VTAT darbuotojui būti aktyvesniam ir labiau pasiruošusiam užtikrinti nepilnamečio teisių apsaugą.

Dar vieną problemą, šį kartą susijusią su VTAT įtraukimu į procesą vaiko atstovu pagal įstatymą, parodė aiškinantis, ar pasitaiko atvejų, kai VTAT darbuotojas atstovu pagal įstatymą paskiriamas net ir tuo atveju, kai nepilnametis turi tėvus ar kitus atstovus, tačiau VTAT įtraukiamas ne siekiant užtikrinti nepilnamečio interesus, o siekiant proceso greitumo, paprastumo ir kitų tikslų.

8 LENTELĖ. Ar pasitaiko atvejų, kai VTAT darbuotojas atstovu pagal įstatymą paskiriamas net ir tuo atveju, kai nepilnametis turi tėvus ar kitus atstovus, tačiau VTAT įtraukiamas ne siekiant užtikrinti nepilnamečio interesus, o siekiant proceso greitumo, paprastumo ir kitų tikslų?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Taip, visada	3	2,9 %
Dažnai pasitaiko	16	15,5 %
Kartais pasitaiko	39	37,9 %
Ne, tokių atvejų nebūna	41	39,8 %
Kitas variantas	4	3,9%

Kaip matome, į šį klausimą 2,9 proc. respondentų atsakė teigiamai, 15,5 proc. – kad taip vyksta dažnai, o net 37,9 proc. – jog tokių atvejų pasitaiko kartais. 39,8 proc. apklaustųjų nurodė, kad tokių atvejų nebūna. Autoriaus manymu, tokia situacija nėra tinkama, nes tokiu atveju vadovaujamosi ne geriausių vaiko interesų apsaugos principu, o baudžiamojo proceso efektyvumo siekimu. Kitaip sakant, vaiko interesų sąskaita bandoma užtikrinti greitesnį ikiteisminį tyrimą. Anot vieno respondento, „*specialistė visada reiškia pastabas, bet visas pasibaigia pabendravimu tarp vadovų ir jų patogumui, paprastumui, reakcijos ir pokyčių neįvyksta*“. Akivaizdu, kad tokia praktika negali būti pateisinama ir turi būti keičiama, o šios problemos sprendimas turėtų vykti aukščiausių vadovų lygmeniu bendradarbiaujant ir keičiantis informacija, priimant reikalingus sprendimus.

Galiausiai iš atlikto tyrimo rezultatų galima išvelgti teigiamą tendenciją nepilnamečius liudytojus ir nukentėjusiuosius ikiteisminio tyrimo metu apklausti vieną kartą, kaip to ir reikalauja BPK 186 straipsnio 2 dalis.

9 LENTELĖ. Ar tenka dalyvauti pakartotinėse nepilnamečio nukentėjusiojo ar liudytojo apklausose?

Atsakymo variantai	Kiekis	Santykis
Neteko dalyvauti	43	41,3 %
Retai tenka dalyvauti	35	33,7 %
Kartais tenka dalyvauti	25	24,0 %
Dažnai tenka dalyvauti	1	1,0 %

Net 75 procentai respondentų nurodė, kad jiems neteko arba retai teko dalyvauti pakartotinėse nepilnamečių apklausose. Ir tik vienas asmuo (1 procentas) teigė, jog tokiose apklausose dalyvauja dažnai. Remiantis VŠĮ Paramos vaikams centro 2010–2011 metais atliktu tyrimu, seksualinės prievartos prieš vaikus bylose nepilnametis ikiteisminio tyrimo metu būdavo apklausiamas vidutiniškai 3,5 karto (Kavoliūnaitė-Ragauskienė 2016). Taigi per 12 metų, autoriaus nuomone, buvo pasiektas progresas ir vaikai paprastai apklausiami tik vieną arba (daugiausia) du kartus. Tokie rezultatai leidžia teigti, kad iš esmės laikomasi įstatyme įtvirtinto (ne imperatyvaus) reikalavimo nepilnametį liudytoją ir nukentėjusįjį paprastai apklausti vieną kartą.

Išvados

Apibendrinant atliktame tyrime gautus rezultatus, galima teigti, jog teisėsaugos institucijų praktikoje ne visais atvejais yra laikomasi baudžiamojo proceso įstatyme nustatytų reikalavimų, taikomų nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausoms. Kita vertus, pasitvirtino autoriaus iškelta hipotezė, jog, lyginant su iki šiol atliktais tyrimais, situacija atliekant šias apklausas ir saugant nepilnamečių interesus yra žymiai pagerėjusi.

Nors to imperatyviai neleidžia BPK, vis dar pasitaiko atvejų (nors kur kas mažiau nei anksčiau), kai nepilnamečiai liudytojai ir nukentėjusieji apklausiami ne specialioje apklausos patalpoje, o tokie apklausos būdai kartais patvirtinami teismų sprendimais, kurie tokias BPK normas vertina kaip diskrecines. Apklausos atlikimo ne vaiko apklausos kambaryje priežastys nėra pateisinašamos, todėl tokia praktika turi būti visiškai išgyvendinta.

Nepilnamečiai liudytojai ir nukentėjusieji paprastai apklausiami tik vieną kartą, todėl ši praktika atitinka teisinę reguliavimą, o pakartotinių apklausų atlikimas, lyginant su situacija prieš 12 metų, yra sumažėjęs.

Teismų praktikoje pasitaiko situacijų, kai nepilnamečiai liudytojai ir nukentėjusieji nėra supažindami su teise neduoti parodymų prieš savo artimuosius giminaičius ar šeimos narius. Teismai (net ir Lietuvos Aukščiausiasis Teismas) tokiais atvejais atsakomybę dėl tokio neveikimo nustato vaiko atstovams pagal įstatymą. Autoriaus nuomone, tokia praktika nėra pagrįsta, nes teisių ir pareigų išaiškinimas pirmiausia yra baudžiamąjį procesą vykdančių pareigūnų pareiga.

VTAT darbuotojai, dalyvaudami nepilnamečių liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausose, iki apklausos paprastai nesusipažįsta su bylos medžiaga, dėl ko jų dalyvavimas apklausoje dažnai tampa formalus.

Literatūra

- Ažbalytė R., Jurgaitis R., Zajančauskienė J. 2011, *Specifinės baudžiamojo proceso formos*. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Ažbalytė R. 2011, „Nepilnamečio apklausa baudžiamajame procese“, in Kurapka V. *et al. Baudžiamasis procesas: nuo teorijos iki įrodinėjimo (prof. dr. Eugenijaus Palskio atminimui)*. Mokslo studija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, p. 159–203.
- Ažbalytė R. 2009, „Baudžiamojo proceso, kuriame dalyvauja nepilnamečiai, teisinės ir faktinės diferenciacijos prielaidos ir iš jų kylantys reikalavimai“, in Ancelis P. *et al. Sąžiningas baudžiamasis procesas: probleminiai aspektai*. Vilnius: Industrus.

- Ažubalytė R. 2010, „Nepilnamečio nukentėjusiojo teisinio statuso įgyvendinimo procesinės garantijos“, in *Nusikalstamumo grėsmės ir žmogaus saugumas*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Europos Žmogaus Teisių Teismo 2021 m. birželio 22 d. sprendimas byloje *R. B. prieš Estiją* (peticijos Nr. 22597/16).
- Jatkevičius A. 2001, „Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės įgyvendinimas baudžiamajame procese“, *Teisė*, 41, p. 63–112.
- Jurka R. 2006, „Draudimas versti duoti parodymus prieš save kaip asmens konstitucinių teisių baudžiamajame procese garantas“, *Jurisprudencija*, 79, p. 31–39.
- Kauno apylinkės teismo 2013 m. balandžio 30 d. nuosprendis baudžiamajoje byloje Nr. 1-390-240/2013.
- Kavoliūnaitė-Ragauskienė E. 2016, *Vaiko teisių apsauga baudžiamajame procese: atstovavimas, gynyba ir apklausų atlikimas*. Vilnius: Teisės institutas.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2007 m. gruodžio 18 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-767/2007.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. birželio 16 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-305-788/2015.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. lapkričio 3 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-265-976/2017.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. birželio 26 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-225-689/2018.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. vasario 13 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-21-788/2018.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. spalio 29 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-229-1073/2019.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. balandžio 4 d. nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-95-976/2019.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. lapkričio 29 d. išplėstinės mišrios 7 teisėjų kolegijos nutartis baudžiamajoje byloje Nr. 2K-7-196-303/2022.
- Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, *Valstybės žinios*, 2000, Nr. 89-2741.
- Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, *Valstybės žinios*, 2002-04-09, Nr. 37-1341.
- Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 186, 188, 272, 280 ir 283 straipsnių pakeitimo įstatymas, *TAR*, 2017-03-20, Nr. 2017-04612.
- Murauskienė D. 2017, *Parens patriae doktrinos raiška baudžiamajame procese, kuriame dalyvauja vaikai*. Disertacija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Rekomendacijos dėl nepilnamečio liudytojo ir nukentėjusiojo apklausos, patvirtintos Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro 2009 m. rugsėjo 16 d. įsakymu Nr. I-126 (atnaujintos 2022 m. vasario 15 d.), *Valstybės žinios*, 2009-09-19, Nr. 112-4806.
- Rekomendacijos dėl ikiteisminio tyrimo duomenų teikimo ir panaudojimo ne baudžiamajo persekiojimo tikslais ir ikiteisminio tyrimo duomenų apsaugos rekomen-

cijų, patvirtintos Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro 2017 m. rugpjūčio 17 d. įsakymu Nr. I-279, TAR, 2017-08-18, Nr. 13413.

Šiaulių apygardos teismo 2022 m. gegužės 18 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-68-744/2022.

Valstybės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos direktoriaus 2019 m. rugsėjo 19 d. įsakymas Nr. BV-279. Rekomendacija dėl Valstybės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos teritorinių vaiko teisių apsaugos skyrių atstovavimo vaiko teisėms baudžiamajame procese.

Valstybinio audito ataskaita: Ar efektyviai organizuota vaiko teisių apsauga, Lietuvos Respublikos valstybės kontrolė, 2012 m. gruodžio 31 d. Nr. VA-P-10-3-21.

Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 2022 m. birželio 21 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-317-365/2022.